

(مجموعه مقالات)

بدخشان در گستره فرهنگ و تاریخ

مترجم
معاون سرمحقق ارشدین الدین نکاشی
سال ۱۳۹۹ شمسی

بدخشان در گستره فرهنگ و تاریخ

به سعی و اهتمام: معاون سرمحقق پوهان الدین نظامی

Badakhshan in terms of
culture and history

سنت کرمی که نشی بدخشان گنیده است
از نور آفتاب بدخشان گنیده است
از شرق و غرب عالم امکان گرفت و لم
نیم اش بدخشان و جلوه امکان گنیده است
از گمشده سبز و منادی ز سپهر
روشن ترین ستاره تباران گنیده است
از لعل و لاجورد و طلا و زردوش
کوهر گرفته قامت دوران گنیده است
از بارخ و ران و ولای و سرای بی نظیر
عز و کعب و کعبت بر جان گنیده است
از عشق و عزت و سلامت و بهلی و زرم
و پناهگاه سلامت انسان گنیده است

عبدالواصل لطیفی

ISBN 978-9936-645-85-1

9 789936 645851

دولت جمهورى اسلامى افغانستان
اكادمى علوم

بدخشان در گستره فرهنگ و تاريخ

(مجموعه مقالات)

به سعى و اهتمام
معاون سرمحقق برهان الدين نظامى
۱۳۹۹ هـ.ش

شناسنامه

عنوان اثر:	بدخشان در گستره فرهنگ و تاریخ (مجموعه مقالات)
مبهم:	معاون سرمحقق برهان الدین نظامی
ادیتور:	معاون محقق عبدالناصر مبشر
ناشر:	ریاست اطلاعات و ارتباطات عامه آکادمی علوم افغانستان
محل چاپ:	مطبعة آزادی
سال نشر:	۱۳۹۹ هـ ش
تیراژ:	۵۰۰ جلد

ISBN: ۹۷۸-۹۹۳۶-۶۴۵-۸۶-۱

حق چاپ برای آکادمی علوم محفوظ است

اللَّهُمَّ صَلِّ وَسَلِّمْ وَبَارِكْ عَلَى سَيِّدِنَا مُحَمَّدٍ

اعضای کمیسیون سمینار علمی - تحقیقی «بدخشان در گستره فرهنگ و

تاریخ»

- ۱- سرمحقق نصرالله ناصر، معاون بخش علوم بشری اکادمی علوم، رئیس کمیسیون.
- ۲- سرمحقق عبدالولی بصیرت منشی کمیسیون.
- ۳- سرمحقق شیرعلی تزری، رئیس مرکز علوم اجتماعی، عضو.
- ۴- سرمحقق محمد شریف خُدران، آمر انستیتوت تاریخ، عضو.
- ۵- سرمحقق عبدالمعبود ضریری، آمر انستیتوت فقه، عضو.
- ۶- سرمحقق خیرمحمد حیدری، آمر دیپارتمنت زبان‌های پامیری، عضو.
- ۷- سرمحقق سید علیشاه روستایار، آمر دیپارتمنت فولکلور دری، عضو.
- ۸- سرمحقق سیما رسولی، آمر دیپارتمنت تاریخ معاصر، عضو.
- ۹- سرمحقق دکتور غلام فاروق انصاری، آمر دیپارتمنت اتنوگرافی، عضو.
- ۱۰- سرمحقق محمد یاسین فرهنگند، رئیس مرکز زراعت، عضو.
- ۱۱- معاون سرمحقق وجیه الله شیپون، رئیس تحقیقات بین المللی پشتو، عضو.
- ۱۲- معاون سرمحقق محمد فاضل شریفی، آمر انستیتوت زبان و ادبیات دری، عضو.
- ۱۳- معاون سرمحقق محمد آصف احمدزی، منشی علمی مرکز زبان‌ها و ادبیات، عضو.
- ۱۴- معاون سرمحقق برهان الدین نظامی، مهتمم مجله خراسان، عضو.
- ۱۵- محقق امید افضلی، رئیس مرکز زمین، عضو.

فهرست

گزارش	۱
مقدمه	۵

۱

پیام‌ها

پیام مقام محترم ریاست جمهوری اسلامی افغانستان	۱۱
پیام وزارت ارشاد، حج و اوقاف ج.ا.ا.	۱۲
پیام شورای علمی وزارت معارف در مورد سمینار علمی-تحقیقی	۱۴
د سرحدونو او قبایلو چارو وزارت پیغام	۱۶
پیام دکتور عنایت الله شهرانی	۱۷
پیام وزارت احیا و انکشاف دهات ج.ا.ا.	۲۱
پیام ولایت بدخشان	۲۲

۲

سخنرانی‌ها

متن بیانیه افتتاحیه سرمحقق ثریا پوپل سرپرست ریاست اکادمی علوم	۲۸
سخنرانی پوهاند نعمت الله شهرانی	۳۱
سخنرانی دکتور محمد ایاز نیازی	۳۳
سخنرانی امان الله پیمان	۳۶
سخنرانی عبدالشکور واقف حکیمی	۳۸
سخنرانی استاد مرتضی حامد	۴۲
سخنرانی محترم فضل الرحمن طغرا	۴۵
سخنرانی دگر جنرال میرزا محمد یارمند	۴۸

۳

بخش مقالات

پتشخوارگر، مازندران کوهی یا بدخشان؟	۵۴
بُن‌واژه بدخشان در دل تاریخ	۶۲
جایگاه ملاح شاه ارگسایبی بدخشی در تصوف	۶۵
بدخشان از دوره اسلامی تا عهد امیر یاری بیگ خان ولی	۶۹
معرفی قلعه‌ها، بنادر و جاهای تاریخی بدخشان	۸۲

- شاهان و شهزاده‌گان سخن سرا و دانشور در بدخشان ۹۸
- حیات وحش در بدخشان ۱۱۱
- د بدخشان د ځینو سیمو وجه تسمیه (توپونیمیکی) څېړنه ۱۲۳
- پیشینه و نحوه برگزاری نوروز در بدخشان ۱۳۸
- بازتاب تحقیقات پژوهشگران ملی و بین المللی پیرامون بدخشان ۱۴۸
- پیوند فکری ناصر خسرو با امیر یمگان (امیر بدخشان) ۱۵۶
- وضعیت فرهنگی - ادبی بدخشان در عصر میران ۱۶۳
- وضعیت تاریخی و تأثیر متقابل حکومت‌ها در بالنده‌گی مطبوعات ۱۷۶
- بررسی حکمرانی کورگانیان در بدخشان ۱۸۹
- جاذبه‌های طبیعی بدخشان، فرصت‌ها و محدودیت‌ها ۲۰۴
- نقش جهانی و فرامرزی مولانا محمد انور وردجوی بدخشانی ۲۱۷
- مصرع، آفتاب درخشان در آسمان بدخشان ۲۳۰
- ارزیابی مقادیر توان تولیدی برق ۲۴۱
- برخی ویژه‌گی‌های زبانی و آرایه‌های ادبی در اشعار عدیم شغنانی ۲۶۴
- درنگی بر مسدس العقول و مخمس العقول مولانا میرزا شاه اخگر ۲۸۲
- بازتاب اندیشه‌های عرفانی در اشعار غیائی ۲۸۹
- چشم‌اندازی به معرفی برخی از مفسرین، فقها و علمای مشهور بدخشان ۳۰۱
- راه ابریشم و ارزش تجاری و اقتصادی آن در بدخشان ۳۲۶
- نباتات طبی بدخشان ۳۳۹
- زنان سخن‌سرای بدخشان ۳۶۷
- بدخشان گنجینه زبان‌های آریانی ۳۸۷
- د شاه عبدالله بدخشی ژوند او فرهنگی خدمتونه ۳۹۷
- انواع میوه‌جات در ولایت بدخشان ۴۰۱
- پژوهشی پیرامون کتاب قلمی ملاسعدی بدخشانی ۴۱۴
- طریقه‌های عرفانی و تصوفی در بدخشان ۴۲۸
- بررسی مختصر تحولات انقلاب اسلامی ۴۴۶
- مروری مختصر بر زنده‌گی و سخن‌سرایی مخفی بدخشی ۴۷۹
- صنایع دستی بدخشان ۴۸۴
- بدخشان از امیر عبدالرحمن خان تا اعلان جمهوریت ۴۹۹
- اهمیت تاریخی و چگونگی انتقال خرقة مبارک از فیض آباد به قندهار ۵۱۵

۵۲۴	..... بازتاب مفاهیم و واژه‌های آیات قرآنی در سروده‌های مولانا عمادالدین نایل
۵۳۷	..... درخشان‌ترین چهره‌های مخمس سرا-یر غزلیات بیدل در بدخشان
۵۶۱	..... نگاهی به ریاض النور رحمت بدخشی
۵۷۷	..... ترنم‌سرایانی از دیار بیدل
۵۹۸	..... جهیل‌های طبیعی و توریستی بدخشان
۶۱۰	..... جامعه‌شناسی تنوع قومی بدخشان
۶۲۸	..... پیشینه و نحوه برگزاری نوروز در بدخشان
۶۵۵	..... بررسی وضعیت طبی در بدخشان
۶۸۱	..... اسطوره نهضت اسلامی، داکتر محمد عمر شهید
۶۹۰	..... زنده‌گی نامه عالم ربانی شیخ محمد اکرام الدین بدخشانی
۷۰۰	..... صلح در اندیشه شاعران بدخشان
۷۱۷	..... سخن‌سرایانی از کشم بدخشان
۷۴۱	..... نقش علمای دیوبند در انکشاف علوم و معارف بدخشان

۴

ارزیابی و قطعنامه

۷۵۳	..... ارزیابی
۷۵۹	..... قطعنامه

گزارش مختصری از نحوه برگزاری سمینار علمی- تحقیقی «بدخشان در گستره فرهنگ و تاریخ»

بسم الله الرحمن الرحيم و به نستعين.
«يَا أَيُّهَا النَّاسُ إِنَّا خَلَقْنَاكُمْ مِنْ ذَكَرٍ وَأُنْثَىٰ وَجَعَلْنَاكُمْ شُعُوبًا وَقَبَائِلَ لِتَعَارَفُوا إِنَّ أَكْرَمَكُمْ
عِنْدَ اللَّهِ أَتَقَاكُمْ إِنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ خَبِيرٌ» (حجرات: ۱۳)
ترجمه: ای مردم! ما شما را از یک مرد و زن آفریدیم؛ و شما را شعبه‌های بسیار و قبیله‌های
مختلف گردانیدیم تا یکدیگر را بشناسید. بزرگوار (و با افتخار)ترین شما نزد خدا، با تقواترین
شما است. خدا دانا و آگاه است.

به نام آن خدای خالق کل
سلام ای ملت آزاد افغان
کے عشقش هست ما را ریشه در دل
سلام ای خلق دلشاد بدخشان
فرهیخته‌گان گرمی، جلالت‌مآبان: عالی‌قدر محترم پوهاند نعمت‌الله شهرانی مشاور ارشد
ریاست جمهوری اسلامی افغانستان، عالی‌قدر سرمحقق ثریا پوپل سرپرست اکادمی علوم،
نماینده‌گان محترم مردم در خانه ملت، هیأت رهبری اکادمی علوم، دانشمندان، استادان،
مهمانان معزز سرزمین علم‌دوست و فرهنگ‌گستر بدخشان، حاضرین در تالار، خانم‌ها و
آقایان! السلام علیکم و رحمت‌الله و برکاته!
حضور گرم شما عزیزان را در این همایش علمی- پژوهشی خیر مقدم گفته و قدم‌های تک
تک شما را به روی دیده استقبال می‌نماییم.

انگیزه تدویر سمینار

جای دارد از انگیزه تدویر این همایش باشکوه تذکر کوتاهی داشته باشیم.
آری! پروژه علمی- تحقیقی زیر عنوان «تحلیل و بررسی سروه‌های عده‌یی از سخن‌وران
معاصر بدخشان» در اکادمی علوم برای دانشمند جوان و فرهیخته محقق برهان‌الدین نظامی
سپرده شد که با تکمیل پروژه مذکور، انگیزه پژوهش‌های بیشتر علمی در جهت رشد و توسعه
داشته‌های مادی و معنوی این ولایت گردید. حس بالنده‌گی مسائل فرهنگی و تاریخی با
دانشمندان بدخشانی در اکادمی علوم، چون: «سرمحقق عبدالمعبود ضریری، سرمحقق
سیما رسولی، سرمحقق خیر محمد حیدری، سرمحقق عبدالولی بصیرت، محقق
عبدالحمید وفا و محقق یار محمد صمدی» را واداشت که ضمن مشوره و نشست‌های

پی‌گیر، طرح برگزاری سمینار علمی- تحقیقی را به مقام رهبری اکادمی علوم افغانستان پیشکش نمایند که خوشبختانه رهبری اکادمی علوم با کمال میل از این طرح استقبال نموده، هدایت دادند تا معاونیت بخش علوم بشری رهبری برگزاری این سمینار را به عهده گیرد. رهبری کمیسیون برگزاری سمینار هذا؛ پانزده نفر از دانشمندان را به صفت اعضای «کمیسیون بررسی مقالات» برگزیدند تا در مورد خوانش و چاپ مقالات ابراز نظر نمایند.

هدف سمینار

نخست: هدف از تدویر این همایش، بسیج نمودن فرهنگیان، علما، دانشمندان و به ویژه نسل جوان بدخشان در تحولات بزرگ علمی و نوگرایی سیاسی- فرهنگی کشور؛ و پیوست دادن آنها به نقطه مرکزی مباحث علمی و فرهنگی این مرز و بوم که همانا اکادمی علوم است، می‌باشد.

ثانیاً: ایجاد فضای مملو از محبت، برادری، تقویه وحدت ملی، تشریک مساعی فرهنگی ملیت‌های باهم برادر افغانستان، بازتاب جایگاه و توجه اکادمی علوم افغانستان و نقش سازنده آن در تدویر سمینارها و سمپوزیم‌های علمی- تحقیقی، غرض ارج‌گزاری به مسائل فرهنگی، تاریخی، اقتصادی، سیاسی، اجتماعی و نظایر آنها می‌باشد.

اهمیت سمینار

بدخشان یکی از ولایات باستانی کشور، محور بزرگترین تحولات فرهنگی، ادبی، سیاسی، اجتماعی و اقتصادی در درازنای تاریخ بوده و یکی از منابع زلال سرچشمه‌های فرهنگی این سرزمین به شمار می‌رود.

بدون شک، نقش دانشمندان، فرهیخته‌گان، نویسندگان و جوانان با نبوغ بدخشانی در کنار سایر شخصیت‌های وارسته افغانستان، در ساختار تاریخ کهن و نوین این کشور، مشهود و ملموس بوده است. سزاوار می‌دانیم تا رهبری دولت افغانستان در بسیج آنها برای اتخاذ تصمیم درست، هدفمند و منطبق با تحولات و پیشرفت‌های نوین جامعه انسانی تسهیلات را فراهم نموده، به غنای نیروی خلاق و مبتکر کشور بیفزاید.

از سوی دیگر، تدویر سمینارهای پژوهشی می‌تواند در انعکاس اهداف بلند و بشردوستانه مأمون عزیز ما افغانستان و نقش تأثیرگذار اکادمی علوم در راستای نهادینه‌سازی تاریخ نوین این کشور، سهم متبارزی را ایفا نماید.

بدین وسیله، پیشنهاد می‌داریم، که مقام عالی ریاست جمهوری اسلامی افغانستان، با مساعد نمودن فرصت‌های علمی و پژوهشی، عامل بسیج دانشمندان، شناسایی چهره‌های شاخص ادبی و معرفی سایر داشته‌های مادی و معنوی کشور گردیده، بذری محبت، وحدت

ملی، همدیگرپذیری و روحیه ترقی و تعالی کشور را در تمام عرصه‌ها، کشت نموده؛ حاصلش را همه‌گانی نماید. انشاء الله نتیجه‌اش مفید خواهد بود.

قابل یادآوری می‌دانیم که اکنون مجموعه مقالات این همایش بزرگ، به زیور چاپ آراسته گردیده است؛ جا دارد از الطاف پرمحبت دولت جمهوری اسلامی افغانستان، هیأت رهبری اکادمی علوم، به ویژه، توجه خاص معاون سرمحقق دکتور عبدالظاهر شکیب سرپرست اکادمی علوم افغانستان، قلباً اظهار سپاس و شکران نماییم.

با تقدیم احترامات
سرمحقق عبدالولی بصیرت

مقدمه

بدخشان یکی از ولایات باستانی و تاریخی در پهنای این سرزمین بوده که مناظر طبیعی، قله‌های مرتفع، راغستان‌ها، چمن‌زارها، آبشارها، هوای گوارا و سایر داشته‌های مادی و معنوی به ارزش و جایگاه این سرزمین در سطح ملی و بین‌المللی افزوده است. کهن‌ترین منابع تاریخی و روایات افسانوی، حکایت از باستانی بودن بدخشان داشته، این سرزمین را از نخستین تجلی‌گاه‌های زیست‌بشری، مخصوصاً آریایی‌ها، در شرق دنیای قدیم می‌شمارند.

مسلماً بدخشان حسب روایات تاریخی و مستندات باستان‌شناختی، از قدیم‌الایام تا کنون به داشته‌های بی‌نظیرش همانند لاجورد و لعل در دنیای باستان و در تجارت‌های بین‌المللی از شهرت خاص برخوردار بوده است. این سرزمین علی‌الرغم شهرت جهانی اش در معادن قیمتی، به داشتن دانشمندان و محققین شهیر در سطح ملی و بین‌المللی نیز سرآمد روزگار بوده؛ هیچگاه و در هیچ شرایطی، کاروانش از قافله تمدن و معرفت عقب نیفتاده است.

بدخشان عهد عباسی و تخارستان عهد اسلامی از نخستین جغرافیا در شرق جهان اسلام است که دین مقدس اسلام به آن جا رسیده و مردم این سرزمین، با کمال میل از این پیام الهی استقبال نموده، به پیروی از فرامین الهی و دستورات پیامبرش حضرت محمد (صلی الله علیه و سلم) شتافتند؛ الله متعال را سپاس که تا کنون نیز، همانند اسلاف خویش با عزت، زیر پرچم اسلام و دولت جمهوری اسلامی افغانستان زیست نموده، شرافتمندانه آماده حراست و حفاظت از غرور ملی، حیثیت سیاسی و فرهنگ علیای کشور در تمام عرصه‌ها می‌باشند.

بدخشان و بدخشانی‌ها با وجود دوری شان از مرکز کشور، هیچگاهی خویشتن را بیگانه از سایر اقوام با هم برادر افغانستان ندانسته؛ همواره در کنار سایر اقوام افغانستان، صدای عدالت، حراست و حفاظت از ارزش‌های متعالی و جغرافیای تاریخی این کشور را بلند نموده، خواهان یک کشور مقتدر و یک ملت با هم برادر و باعزت بوده‌اند.

خوشبختانه در این اواخر، رهبری اکادمی علوم افغانستان، غرض تحقیقات بیشتر در موضوعات مختلف، مخصوصاً مسائل فرهنگی- ادبی، پژوهشی را پیرامون بررسی وضعیت فرهنگی و چهره‌های شاخص ادبی، همچنان تحلیل و تشریح تراوش‌های ذهنی و فکری برخی دانشمندان بدخشان، میرم دانسته؛ اجرای آن را به نگارنده این سطور محول کرد. همزمان با تکمیل پروژه علمی- تحقیقی یادشده، مطابق پالیسی اکادمی علوم؛ نگارنده به این نتیجه رسید که بدخشان یکی از ظرفیت‌های سترگ کشور در مسائل علمی- فرهنگی و داشته‌های

طبیعی محسوب می‌گردد که در صورت توضیح، تبیین و بازتاب این داشته‌ها به غنای معنوی کشور افزوده می‌شود.

با در نظر داشت مبرمیت موضوع، شورای علمی اکادمی علوم افغانستان لازم دیدند تا سمینار علمی- تحقیقی را تحت عنوان «بدخشان در گستره فرهنگ و تاریخ» با مشارکت تمام بخش‌های علمی اکادمی علوم و سایر دانشمندان کشور از دانشگاه‌ها و دیگر نهادهای علمی برگزار نمایند.

لله الحمد، این مأمول بعد از اتخاذ تصمیم در اسرع وقت، جامه عمل پوشید؛ و از این بابت، مردم و فرهنگ‌دوستان بدخشانی از اقدام خردپسندانه رهبری اکادمی علوم افغانستان، مشکور و ممنون هستند.

حقیقتاً تطبیق و اجرایی شدن این مأمول ارزشمند، به همت و دلسوزی سرپرست اکادمی علوم افغانستان، سرمحقق ثریا پوپل صورت گرفت؛ اما چاپ و نشر این ویژه‌نامه بدخشان، با عطف توجه سرپرست اکادمی علوم که همواره به اشاعه مباحث علمی و بالنده‌گی مسائل فرهنگی توجه ویژه داشته است، درخور ستایش می‌باشد. واقعاً با طبع این اثر، نه تنها زوایای مکتوم و پنهان بدخشان برای محققین و پژوهشگران، روشن و واضح می‌گردد؛ بلکه به غنامندی مسائل ادبی، فرهنگی، تاریخی، طبیعی و نظایر آنها کمک شایانی می‌نماید.

سزاوار است که بگوییم، مجموعه مقالات «بدخشان در گستره فرهنگ و تاریخ» از نگاه شکلی، شامل بخش‌هایی چون: پیام‌ها به شمول پیام محترم ریاست جمهوری اسلامی افغانستان، پیام وزارت‌خانه‌ها و سایر نهادهای دولتی؛ سخنرانی‌های دانشمندان فرهیخته، وکلای پارلمان و مقامات ارشد کشور؛ مقالات، شامل حدود پنجاه مقاله علمی- تحقیقی؛ ارزیابی دقیق و عالمانه سمینار توسط پوهاند دوکتور عبدالقیوم قویم و در آخر، صدور قطعنامه می‌باشد.

همچنان از نگاه محتوایی، دارای مطاب ارزشمند، مفید و معلومات جامع برای دانش‌پژوهان پیرامون بدخشان می‌باشد. سمینار هذا با تلاوت آیات کلام الله مجید توسط استاد نذر الله بیان، شروع؛ و با داعیه خیر و فلاح توسط سرمحقق عبدالولی بصیرت پایان داده شد.

از نگاه زمانی، سمینار مذکور به مدت سه روز برگزار گردید. هر سه روز این سمینار، از نگاه وجهت و علاقه‌مندی فرهنگ‌دوستان متجلی‌تر و ارزشمندتر به پیش می‌رفت. وقوف به موضوعات قابل بحث در این مجموعه، از نگاه محتوایی پژوهشگر را به مطالب متعدد و متنوع در مورد بدخشان و بدخشان‌شناسی کمک مثمر می‌نماید.

در فرجام، لازم می‌دانم از اقدام خردمندانۀ دوکتور عبدالظاهر شکیب سرپرست اکادمی علوم افغانستان، حوصله‌مندی رئیس کمیسیون برگزاری سمینار سرمحقق نصرالله ناصر معاون بخش علوم بشری اکادمی علوم، اعضای محترم کمیسیون بررسی مقالات علمی، دانشمندانی که با کمال میل و رغبت به همین مناسبت، مقاله نوشتند و بزرگواری که در سمینار اشتراک نموده به ایراد سخنرانی پرداختند، از استادان بدخشانی که سهم فعال و خسته‌گی‌ناپذیری در پیشبرد کارهای این همایش، از خود نشان دادند، همچنان از کمیسیون تدارکات، مخصوصاً معاونیت بخش مالی و اداری اکادمی علوم که در رسیده‌گی به امور مهمان‌داری از هیچ زحمت دریغ نوزیدند، نیز از عبدالشکور واقف حکیمی نماینده مردم بدخشان در شورای ملی که سهم خویش را در نشر این اثر ادا نمودند و سایر دوستانی که با کمال میل از این پروسه حمایت کردند، صمیمانه اظهار امتنان کنم. با کمال اطمینان می‌توانم مدعی شوم که مردم بدخشان، زحمت‌کشی این زحمت‌کشان را همواره به خاطر خواهند داشت و از ایشان قلباً اظهار سپاس و شکران خواهند کرد.

با عرض حرمت

معاون سرمحقق برهان الدین نظامی